

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОЧИНУ ЯК ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

В работе анализируются особенности сделки как основания возникновения гражданских прав и обязанностей, проводится сравнение понятий «сделка», «юридический факт», «фактический состав», «незавершенный юридический состав». Автор обосновывает утверждение, что гражданские права и обязанности возникают на основании сделки – фактического состава.

Ключевые слова: *сделка, юридический факт, юридический состав, фактический состав.*

This thesis analyses the legal action notion with civil rights and liability arisen therefore; the notions of «legal action» and «legal circumstance» are being compared to those of «set of facts», «non-completed set of legal acts» etc.; the author substantiates the idea of civil rights and liabilities' origin on the basis of the legal action which is a set of facts.

Key words: *legal action, legal circumstance, legal set of acts, set of facts.*

В усі часи розвитку правової теорії правочин безперечно вважався одним із юридичних фактів¹. Найпоширенішим юридичним фактом визнано правочин і сучасною юридичною практикою². Проблема юридичних фактів розробляється, насамперед, наукою загальної теорії права, адже вважається, що це явище має загально правове значення, проте первісний її розвиток пов'язаний з саме

© ШИМОН Світлана Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного і кримінального права НПУ імені М.П.Драгоманова

цивільним правом і з такими відомими в цивілістиці іменами, як Г.Дернбург, Р.Зом, А.Тон, Е.Цительман, Л.Еннексерус, В.І.Синайський, Г.Ф.Шершеневич та ін. В працях сучасних цивілістів співвідношення понять «правочин» і «юридичний факт» спеціально не досліджується; перший безперечно згадується як вид юридичного факту. Дефініція правочину у ч.1. ст. 202 ЦК України, яка вказує на те, що правочином є «дія», начебто визначає безспірність його теоретичної оцінки, проте це не зовсім так.

В науці розмежування правочинів і юридичних фактів проводиться через поділ юридично значимих дій – на правочини, акти державних органів тощо та юридичні вчинки. Особливість правочинів, на думку вчених, полягає в тому, що в них присутній елемент залежності між юридичним ефектом і спрямованою на нього волею суб'єкта³, вони є правомірними діями, які вчиняються зі спеціальною метою – викликати певні юридичні наслідки⁴. На необхідність відокремлення правочинів від інших дій за ознакою цілеспрямованості вказували Д.В.Боброва⁵, А.Ю.Бабаскін та інші вчені, і такий підхід не викликає заперечень. Разом з тим, сучасна теорія збагачена низкою положень щодо природи і видів юридичних фактів, до яких пропонується відносити, зокрема, такі правові явища, як правосуб'єктність, дієздатність, юридичний стан, строки тощо. У зв'язку з цим постає потреба з'ясувати питання, що являє собою правочин як юридичний факт, адже деякі з елементів, що є умовами його дійсності, науковці вважають самостійними юридичними фактами. У такому випадку правочин мав би вважатися складнішим утворенням аніж «простий» юридичний факт.

В юридичній літературі висловлюється думка, що термін «юридичний факт» має два значення. У вузькому сенсі – це конкретна фактична передумова зміни правовідносин, яка включає один елемент (дію); у широкому – це будь-які фактичні обставини, що мають правове значення, зокрема, елементи, що утворюють фактичний склад⁶. Це збігається з думкою, що її висловлював свого часу Г.Ф.Дормідонтов: «строго кажучи ... виникнення, припинення чи зміна юридичних відносин пов'язується не з однією якоюсь подією чи окремо взятим фактом; завжди до відомої події повинні приєднатися інші обставини, або вона має співпадати з іншими обставинами, або ж ціла низка подій має співпадати з іншими відомими подіями; навіть така проста подія, як знищення речі, наприклад, тягне юридичні наслідки тільки тоді, коли річ не була безхазяйною»⁷. Цей науковець підкреслював, що цивілісти зазвичай виділяють з усього фактичного складу, необхідного для даного правовідношення, подію, яка «в очах наших почуттів» є керівним моментом, який передує правовому наслідку; ця подія й позначається як головна підстава правового наслідку⁸.

Нині існують розбіжності у тлумаченнях науковцями понять «фактичний склад», «юридичний склад», «складний юридичний факт», «складний юридичний склад». Ця проблема потребує самостійного дослідження, ми ж, незалежно від того, що вітчизняні цивілісти переважно ототожнюють «фактичний склад» і «юридичний склад»⁹, послуговуючись згаданими термінами, будемо виходити в цій праці з уявлення про те, що юридичний склад передбачає наявність кількох самостійних фактів, що є необхідними у сукупності для настання юридичних наслідків, а фактичний склад – це сукупність усіх юридичних ознак, з якими пов'язано конкретний вид цивільного правовідношення, сукупність тих передумов, які відмічені в об'єктивному праві як умови настання правового наслідку.

З позиції деяких правознавців, певні правочини зумовлюють рух правовідносин тільки у випадках, коли входять до складного юридичного складу. Приміром,

Ю.П.Єгоров відносить до таких: спадкуванням за заповітом, публічну обіцянку винагороди, умовні правочини. Для виникнення спадкового правовідношення, вважає вчений, необхідна, крім заповіту, смерть спадкодавця і прийняття спадщини спадкоємцем; правовідносини з публічної обіцянки винагороди виникнуть тільки після оголошення обіцянки винагороди та надання результатів, за досягнення яких її обіцяно; а умовні правочини спричинять юридичні наслідки лише за умови настання факту-умови, що має юридичне значення. Строкові правочини це вчений називає «незавершеним юридичним складом», і зазначає, що «невідворотність настання строків підкреслює юридичну значимість правочинів, оскільки строк обов'язково сплине, і правові наслідки, обумовлені цими обставинами, настануть неминуче»¹⁰. Наведена аргументація не видається переконливою, адже автор веде мову вже про реалізацію правочину. Тоді як, наприклад, наявність дійсного заповіту і факту смерті вже достатньо для виникнення права на прийняття спадщини, а небажання спадкоємця прийняти спадщину не змінює юридичну природу заповіту який є правочином.

Міркування ж щодо «незавершеного юридичного складу» правочину вже висловлювалися в науці, зокрема, І.Б.Новицьким (вів мову про «незавершений правочин»)¹¹ та О.А.Красавчиковим¹². Останній стверджував, що якості юридичного набуває лише завершений склад, який включає всі необхідні елементи – окремі юридичні факти, що утворюють дану сукупність¹³.

В умовних правочинах, як відомо, виникнення чи припинення прав і обов'язків пов'язується з настанням чи ненастанням певної події, щодо якої достеменно невідомо, настане вона чи ні (ст. 212 ЦК України). Д.І. Мейер стверджував: якщо умова, з якою пов'язано початок правочину, не настає, то правочин виявляється таким, що не відбувся (рос. – «несостоявшаяся сделка»), і не створює ніяких юридичних наслідків; правочину наче б то зовсім не було (читай – не було самого юридичного факту)¹⁴. Ми погоджуємося з твердженням Р.О.Халфіної, що умову можливо прирівняти до події, яка не залежить від волі людей, однак її настання/ненастання може мати істотне значення для розвитку правовідносин¹⁵.

Зауважимо, що згідно закону (ст. 202 ЦК України) для визнання певної дії правочином достатньо її *спрямованості* на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків; закон не встановлює вимоги щодо обов'язкового настання цих наслідків. Тому строкові правочини не можуть розглядатися як такі, що входять виключно до складного юридичного складу; строк є елементом фактичного складу, що спричиняє реальне настання юридичних наслідків. Умова як обставина, настання якої достеменно не можна передбачити, також матиме значення виключно з волі учасників правочину, тому не є самостійним юридичним фактом, а входить до системи його елементів (фактичного складу).

Певне уточнення в цю проблему вносять виділені в літературі стадії набуття цивільних прав і обов'язків: 1) формування волі на набуття цивільних прав і обов'язків; 2) волевиявлення; 3) надання волевиявленню тої форми, яка є імперативною для даного виду правовідносин; 4) учинення дій, які є змістом правовідносин: передача майна, сплата грошей, виконання роботи, надання послуг тощо¹⁶. Автори цієї думки вважають обов'язковим для настання правових наслідків вчинення дій по реалізації змісту правочину (п.4).

В той же час прихильники згаданого підходу виділяють в системі юридичних фактів, в категорії «дії», такий їх вид, як правочин. А також розглядають у якості юридичного факту строки й терміни, які або можуть мати самостійне значення,

або породжують, змінюють, припиняють цивільні права і обов'язки у сукупності з іншими юридичними фактами, наприклад, правочином¹⁷. Такий підхід не є поодиноким в науковій літературі¹⁸.

Проте, в цій позиції простежується певна суперечливість. Якщо юридичний факт є обставиною, яка породжує динаміку цивільних правовідносин, а строки і правочин є самостійними юридичними фактами, то слід дійти висновку, що коли укладення правочину і здійснення передбачених ним прав та виконання обов'язків розірвані у часі, ми маємо справу з юридичним складом, адже наявні два юридичні факти, які у сукупності породжують рух правовідносин. Якщо ж правочин здійснюється в момент його вчинення, то це є простий юридичний факт. Звідси слідував би висновок, що в одних випадках правочин є самостійною підставою виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків, а в інших – виступає виключно як складова юридичного складу - і це залежить від строків.

Привертає увагу позиція правознавців, які виділяють юридичні факти-правовідносини (адже правочин також розглядається у якості правовідношення). Вчені відзначають цікаву особливість зв'язку юридичних фактів і правовідносин: в механізмі правового регулювання вони можуть мінятися місцями, тобто правовідносини можуть виступати в ролі юридичних фактів. Юридичне значення має як правило факт існування (чи відсутності) того чи іншого правовідношення (наприклад, вказується на те, що для укладення шлюбу необхідна відсутність іншого укладеного шлюбу). Один з прихильників подібної думки В.Б. Ісаков застерігає, що юридична надійність факту-правовідношення істотно залежить від досконалості юридичного механізму утворення правовідносин; якщо він не забезпечує належного рівня законності, то внаслідок використання такого факту-правовідносин помилку буде перенесено в нову сферу суспільних відносин; це зобов'язує проявляти обережність у використанні фактів-правовідношень, передбачати засоби контролю у фактичних складах, які включають цей факт¹⁹. На нашу думку. Віднесення «факту-правовідношення» до елементів фактичного складу є доцільним, проте надання йому значення самостійного юридичного факту потребує додаткової аргументації.

Отже, правочину притаманні певні ознаки юридичного факту. Разом з тим, правочин як дія, що спрямована на настання правових наслідків, зумовлює їх тільки у сукупності фактичного складу, який може включати також такі елементи, як юридичні стани, юридичні умови, факти-правовідношення. З іншого боку, правочин являє собою цілісний фактичний склад. Так, наявність необхідного обсягу дієздатності як необхідного юридичного стану є обов'язковою умовою виникнення, зміни чи припинення цивільних прав і обов'язків внаслідок вчинення певної дії.

Автори одного із цитованих вище джерел зазначають, що «до юридичного складу, як правило, входять юридичні факти з *матеріальним і процесуальним* змістом. Перші спрямовано на безпосередню реалізацію суб'єктивного права чи виконання юридичного обов'язку. Другі - стосуються дотримання порядку і умов реалізації цих прав, їх оформлення, реєстрації тощо; в ряді випадків вони мають вирішальне значення для виникнення чи реалізації права (приміром, право власності на нерухомість виникає лише після реєстрації)²⁰. Виходячи з такого розуміння юридичних фактів, слід було б дійти висновку, що у випадках, коли державна реєстрація є обов'язковою для дійсності правочину, процедура державної

реєстрації виступає обов'язковою складовою правочину (як юридичного факту). Оскільки державна реєстрація є самостійним юридичним фактом (навіть іншої галузевої приналежності), то слід було б вести мову про те, що такий правочин є складним юридичним складом. З позиції ж цивільного права державна реєстрація є елементом форми правочину; відповідно до ст. 210 Цивільного кодексу України якщо правочин згідно закону підлягає державній, то такий правочин вважається вчиненим саме з моменту його державної реєстрації. Звідси, тільки після державної реєстрації можуть виникнути цивільні права та обов'язки учасників правочину.

Однак це не зовсім узгоджується з положеннями Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» від 1 липня 2004 р.²¹, згідно якого державній реєстрації підлягають «речові права» (тобто ті, які вже існують). Стаття 18 цього Закону прямо вказує на те, що державна реєстрація «речових прав» на нерухоме майно проводиться на підставі заяви правоволодільця (правонабувача), сторін (сторони) *правочину, за яким виникло речове право*. Виходячи з цього, слід дійти висновку, що державна реєстрація не є складовою юридичного факту, на підставі якого виникає речове право (на нерухомість). Й на нашу думку, такий підхід більше відповідає природі цивільних правовідносин.

Вимоги до змісту правочину (він має відповідати закону та моральним засадам суспільства) та до волі і волевиявлення суб'єкта правочину, а також його спрямованості на настання адекватних юридичних наслідків є також обов'язковими для дійсності правочину, отже являють собою елементи фактичного складу.

Таким чином, з одного боку, правочин як дія є складовою фактичного складу, який у сукупності з іншими елементами (факти-правовідношення, юридичні стани тощо) спричиняє настання юридичних наслідків, з іншого – сам правочин являє собою фактичний склад, виключно повна сукупність елементів якого (що виражені в умовах дійсності правочинів) спричиняє можливість настання юридичних наслідків.

При цьому кожен з елементів фактичного складу – правочину є обов'язковою умовою того, щоб правочин відбувся як такий (щоб певна дія могла йменуватися «правочином»). У фактичному ж складі, елементом якого є правочин, інші (крім дії) його складові самі по собі не спричиняють настання правових наслідків. Так, передумовою виникнення права власності у особи А. на підставі правочину купівлі-продажу з особою Б. є, поряд з іншим, наявність права власності на відчужувану річ у особи А. Це право власності є передумовою правомірною передання прав на об'єкт власності, проте саме по собі воно не може виступати юридичним фактом для динаміки правовідношення і досягнення конкретних юридичних наслідків (виникнення суб'єктивних прав на цю річ у особи Б.). Ці «інші» (крім правочину) елементи фактичного складу можуть бути елементами інших фактичних складів й у сукупності з іншими діями (правочинами) призводитимуть до інших юридичних наслідків. Вони існують незалежно від правочину як складової фактичного складу, як правило, у часовому вимірі передують останньому. Якщо цей елемент – юридичний стан, він продовжує існувати й після вчинення правочину; якщо ж цей елемент факт-правовідношення, то з вчиненням правочину (передумовою якого виступає) – може припинити своє існування, оскільки метою останнього може бути зміна цього факт-правовідношення.

На підставі викладеного слід дійти висновків, що фактичні обставини, які мають юридичне значення для настання цивільно-правових наслідків, не вичерпу-

ються юридичними фактами у вузькому сенсі, а включають низку елементів, які входять до фактичного складу. Останній, у випадках, коли опосередковує виникнення цивільних правовідносин на підставі правочину, включає:

по-перше, нормативні передумови: положення ч. 1 ст. 11 ЦК України, яка визнає правочин підставою виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин; положення ст. 203 ЦК України, яка встановлює умови дійсності правочинів (дотримання яких обов'язкове для спричинення юридичних наслідків); положення ч. 4 ст. 6 ЦК України, яка дозволяє особам укладати правочини, які не передбачені актами цивільного законодавства, але відповідають загальним засадам цивільного законодавства; врегулювати у правочині, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами; надає право сторонам правочину відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд (з певними винятками);

по-друге, правосуб'єктні передумови – наявність право- і дієздатності суб'єкта правочину;

по-третє, в певних видах правочинів – юридичні умови (стани, факти-правовідношення тощо);

по-четверте, юридичний факт – дію – правочин як безпосередню підставу набуття, зміни чи припинення цивільних прав і обов'язків.

У сукупності фактичного складу юридичним фактом у вузькому сенсі буде вважатися сама дія - та «рушійна сила», що спричиняє виникнення нового, зміну чи припинення існуючого правовідношення. Цей елемент у фактичному складі забезпечує настання саме тих правових наслідків, на які спрямовано дію. У широкому сенсі правочин являє собою складну систему - юридико-фактичний склад. У зв'язку з цим цивільне законодавство називає правочин підставою виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків.

Наостанок зазначимо, що правочин являє собою дію, задані на майбутнє, отже як елемент фактичного складу (юридичний факт) він завжди спрямований на зміну правовідношення на майбутнє; правочин створює ймовірність настання правових наслідків виключно з моменту його вчинення.

1. Синайский В.И. Русское гражданское право. – Вып. 1. Общая часть. Вещное право. Авторское право. – К., 1917. – С. 80; **Иоффе О.С.** Правоотношение по советскому гражданскому праву. – Л., 1949. – С. 116; **Красавчиков О.А.** Юридические факты в советском гражданском праве. – М., 1958. – С. 13; **Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У 2-х т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т.1. Загальна частина. – К., 2003. – С. 225; Цивільне право України: Курс лекцій: У 6-ти томах. Т.1. Кн. 1 / За Ред. Р.Б. Шишки та В.А.Кройтора. – Х., 2004. – С. 138 та ін.** **2. Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочину недійсними // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 1 (101). – С. 22.** **3. Азарков М.М.** Основы банковского права: Курс лекций; Учение о ценных бумагах: Научное исследование. 2-е изд. – М., 1994. – С. 273–274. **4. Черданцев А.Ф.** Теория государства и права: Учебник. – М., 2000. – С. 304. **5. Боброва Д.В.** Цивільне право України: Підручник У 2-х кн. / О.В.Дзери (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; за ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. – К., 2002 – Кн. 1. – С. 168. **6. Исаков В.Б.** Фактический состав в механизме правового регулирования. – Саратов, 1980. – С. 6–7. **7. Дормидонтов Г.Ф.** Система римского права.Общая часть. – Казань, 1910. // Allpravo.Ru – 2005 г. / Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc2527r/instrum4145/item4228.html> **8.** Там само. **9. Грамацький Е.М.** Цивільне право України: Підручник У 2-х кн. / О.В.Дзери (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. – К., 2002. – С.163; **Харитонов Є.О., Дрішук А.І.**

Цивільне право України (в запитаннях та відповідях): Навч. посіб. / За ред. Є.О.Харитонова, А.І.Дрішлюка, О.М.Калітенко. – Х., 2005. – С. 38; та ін. **10.** *Егоров Ю.П.* Сделки как средства индивидуального регулирования общественных отношений. Дисс...канд. юрид. наук. – Екатеринбург 1993. – С. 48–49. **11.** *Новицкий И.Б.* Недействительные сделки // Вопросы советского гражданского права. Сб. статей. – М., 1945 – С. 36–37. **12.** *Красавчиков О.А.* Цит. работа. – С. 58. **13.** Там само. – С. 62. **14.** *Мейер Д.И.* Русское гражданское право. Ч. 1 (по изданию 1902 г.). – М., 1997. – С. 194. **15.** *Халфина Р.О.* Общее учение о правоотношении. – М., 1974. – С. 289. **16.** *Цивільне право України: Курс лекцій: У 6-ти томах. Т. 1. Кн. 1 / За ред. Р.Б.Шишки та В.А.Кройтора. – Х., 2004. – С. 134–135.* **17.** Там само. – С. 137–138. **18.** *Исаков В.Б.* Юридические факты в российском праве // Режим доступа: [http://new.hse.ru/sites/tp/isakov/jurfact/pages/20\(1998\).aspx](http://new.hse.ru/sites/tp/isakov/jurfact/pages/20(1998).aspx) **19.** Там само. **20.** *Цивільне право України: Курс лекцій: У 6-ти томах. Т.1. Кн. 1 / За ред. Р.Б.Шишки та В.А.Кройтора. – Х., 2004. – С. 136.* **21.** *Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» від 1 липня 2004 р. // ВВР України. – 2004. – № 51. – Ст. 553.*